

Οὗτος λοιπὸν εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν οἱ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ῥώμης νόμοι τὸ δικαίωμα παρέχουσι πρὸς τὸν πατέρα τὸ ἄρτι γεννηθὲν βρέφος νὰ ἀποβάλλῃ. Αὕτη εἶναι ὡσαύτως ἡ αἰτία, δι' ἣν οἱ νόμοι οὗτοι τοσοῦτον ἀυστηροὶ πρὸς τὸν μοιχὸν καὶ ἄκαμπτοι εἶναι, ὥστε ἐν μὲν ταῖς Ἀθήναις πρὸς τὸν σύζυγον ἐπιτρέπεται τὸν ἔνοχον νὰ φονεύῃ, ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ αὐτὸς ὁ ἀνὴρ τὴν ἑαυτοῦ σύζυγον κρίνας εἰς θάνατον νὰ καταδικάζῃ. Ἡ θρησκεία αὕτη τοσοῦτον ἀυστηρὰ ἦτο καὶ ἀδυσώπητος, ὥστε οὐδὲ τὸ δικαίωμα τοῦ συγχωρεῖν μάλιστα τῷ ἐνόχῳ παντάπασιν ἐπετρέπετο ἢ τοῦλάχιστον ἠναγκάζετο ὁ ἀτιμασθεὶς σύζυγος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἀπὸ τοῦ οἴκου νὰ ἀποπέμψῃ.¹

Αὗται εἶναι αἱ πρῶται τῆς κατ' οἶκον ἠθικῆς τῶν ἀρχαίων λαῶν διατάξεις. Θρησκεία ἄρα δεσποτικὴ αὕτη, πρὸς τῷ φυσικῷ αἰσθήματι πρὸς ἀμφοτέρους, τὸν τε ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα, λέγουσα, ὅτι διὰ παντὸς τοῦ βίου εἶναι συνεζευγμένοι καὶ ἀπὸ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν ἀυστηρὰ πηγάζουσι καθήκοντα, ὧν ἡ παράβασις ἢ ἡ λήθη ἠδύνατο δεινότατα νὰ ἀποφέρῃ ἀποτελέσματα ἐν τε τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ. Ἐντεῦθεν ἄρα τότε σπουδαῖον τοῦ συζυγικοῦ βίου καὶ τὸ ἱερὸν αὐτοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις παρήχθη καὶ ἡ ἀγνότης ἢ ἐπὶ πλεῖστον χρόνον εὐλαβῶς διατηρηθεῖσα καθιερώθη.

Πλὴν δὲ τούτων καὶ ἄλλα καθήκοντα ἐπιτάσσει ἡ κατ' οἶκον αὕτη ἠθικὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Πρὸς μὲν τὴν σύζυγον δῆλον ὅτι λέγει ὅτι ὀφείλει τῷ ἀνδρὶ νὰ ὑποτάσσεται, πρὸς δὲ τὸν ἄνδρα ὅτι δικαίωμα ἔχει ἐν τῷ οἴκῳ ὡς ἀπόλυτος ἄρχων νὰ προστάσῃ. Ἀμφοτέρους δὲ διδάσκει, ὅτι ὀφείλουσι νὰ σέβωσι καὶ τιμῶσιν ἀλλήλους. Ἀλλ' ἡ γυνὴ τούτων ἔνεκα δὲν στερεῖται καὶ ῥητῶν τινῶν δικαιωμάτων· διότι εἰς τὴν ἐστίαν παρισταμένη ἐπαγρυπνεῖ ὥστε μηδέποτε τὸ ἐπ' αὐτῆς πῦρ νὰ σβέννηται.² Ἐχει ἄρα καὶ τὴν ἱερατικὴν ἀρχὴν ἢ γυνή. Ὅθεν, ὁπότεν αὕτη ἀπουσιάζῃ, ἡ κατ' οἶκον θεία λατρεία ἀτελής γίνεται καὶ ἀνεπαρκής. Μέγα ἄρα δυστύχημα πρὸς πάντα Ἕλληνα «γυναικὸς κενὴν εἶναι τὴν ἐστίαν» ἐλογίζετο.³ Ὁμοίως δὲ παρὰ Ῥωμαίοις ἡ γυνὴ τοσοῦτον εἶναι ἀναγκαία ἐν θυσίᾳ, ὥστε «ἀποθανούσης ἱερεὶ τῆς γυναικὸς, ἀπετίθετο οὗτος τὴν ἀρχήν,» ἦτοι τὴν ἱερωσύνην.⁴

¹ Δημοσθ. κατὰ Νεαίρας 89.

² Κάτων 143. Διονύσιος. Ἀλικ. Ῥωμ. Ἀρχαιολ. II, 22. Νόμοι Μανουῦ III, 62. V, 151.

³ Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτ. Θ', 5, ⁴ Πλουτάρχ. Ῥωμαϊκ. 50.

Δυνάμεθα δὲ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι, διὰ τὴν τῆς ἱερατείας συμμετοχὴν ταύτην καὶ κοινωνίαν, μήτηρ οἰκογενείας πολύσεπτος ἦτο πάντοτε παρά τε τοῖς Ἑλλησι καὶ τοῖς Ῥωμαίοις. Ἐντεῦθεν ἄρα προέρχεται ἡ αὐτὴ ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τιμητικὴ ἐπίκλησις τοῦ τε ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς, οἵτινες ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων οἰκοδεσπότης καὶ οἰκοδέσποινα, ὑπὸ δὲ τῶν Λατίνων *paterfamilias* καὶ *materfamilias*, ὑπὸ δὲ τῶν Ἰνδῶν *griharati* καὶ *griharatni* προσηγορεύοντο. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ περὶ τε οἰκοδεσπότης καὶ οἰκοδεσποίνης σκέψεως προέρχεται καὶ ὁ ἐπίσημος τύπος, ὃν ἡ γυνὴ ἐν Ῥωμαϊκῷ γάμῳ ἐξεφώνει: «*Ubi tu Cajus, ego Cajo,*» οὗ τινος ὁ νοῦς εἶναι, ἐν ἧ ἂν οἰκίᾳ μὴ ἴση δύναμις ἦ, ἐν ταύτῃ ἴση τοῦλάχιστον ἀξία ὑπάρχει.

Περὶ δὲ τοῦ υἱοῦ, ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἶδομεν, ὅτι οὗτος εἰς τὴν τοῦ πατρὸς ὑπόκειται ἐξουσίαν, δυναμένου αὐτὸν νὰ πωλήσῃ ἢ καὶ εἰς θάνατον νὰ καταδικάσῃ. Ἄλλ' ὁ υἱὸς οὗτος ἐν τῇ λατρείᾳ ταύτῃ τοσοῦτον σπουδαῖα καθήκοντα, ἐν ῥηταῖς τισι μάλιστα ἡμέραις, ἐπιτελεῖ, ὡς τε Ῥωμαῖος, παιδὸς στερούμενος, ἀναγκάζεται ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις, ὅπως τὰ περὶ τὴν τελετὴν κατὰ τὰ θρησκευτικὰ νόμιμα ἐπιτελῶνται, ὑποθετικῶς τοιοῦτον νὰ υἱοθετῇ.¹ Μέγας ἄρα καὶ ὡς ἀληθῶς ἰσχυρὸς ὁ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ δεσμός, ὁ ὑπὸ τῆς θρησκείας καθιερούμενος! Διότι κατὰ τὴν θρησκείαν ταύτην οἱ ἄνθρωποι πιστεύουσιν εἰς ἄλλον βίον ἐν τῷ τάφῳ ὑπάρχοντα, βίον εὐδαίμονα καὶ ἡσυχον, ὁπόταν τὰ ἐπικήδεια δειπνα κανονικῶς πρὸς τὰς τῶν τεθνεώτων ψυχὰς προσφέρονται. Οὕτω δὲ κατὰ τὴν λατρείαν ταύτην ὁ μὲν πατὴρ πέποιθεν, ὅτι ἡ τύχη αὐτοῦ, ἢ μετὰ τὸν παρόντα βίον, ἐκ τῆς παρὰ τοῦ υἱοῦ περὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ φροντίδος τε καὶ ἐπιμελείας θὰ ἐξαρτᾶται, ὁ δ' υἱός, τὸ ἑαυτοῦ μέρος, ἀφ' ἑτέρου πέποιθεν, ὅτι ὁ πατὴρ ἀποθανὼν προστατήριος θὰ γείνη Θεός, οὗ τὴν εὐμένειαν ἐν τῷ μέλλοντι αὐτοῦ βίῳ θὰ ἐπικαλῆται.

Ἐντεῦθεν ἄρα νὰ εἰκάσωμεν δυνάμεθα, ὁποῖον σέβας καὶ ὁπόσον ἀμοιβαίαν τῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας μελῶν ἀγάπην αἱ θρησκευτικαὶ αὗται πεποιθήσεις παρῆγον. Ἐκάλουν δ' οἱ ἀρχαῖοι πάσας τὰς κατ' οἶκον ἀρετὰς συλλήθδην εὐσέβειαν, ὁποῖα ἢ πρὸς τὸν πατέρα εὐπειθεία τε καὶ ὑποταγὴ τοῦ υἱοῦ καὶ ἢ πρὸς τὴν μητέρα ὀφειλομένη στοργή, αἵτινες ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων *pietas erga parentes* (εὐσέβεια ἢ εἰς τοὺς γονεῖς) ἐκαλοῦντο, ὡς περὶ πάλιν ἡ πατρός τε καὶ μητρὸς πρὸς τὰ τέκνα στοργὴ *pietas erga liberos* (εὐσέβεια ἢ εἰς τὰ τέκνα) ἐλέγετο. Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον, ὅτι πάντα

¹ Διονυσ. τοῦ Ἀλικ. Ῥωμ. Ἀρχαιολ. II, 20, 22.

τὰ ἐν τινι οἰκογενείᾳ κατὰ τὴν θρησκείαν ταύτην θεῖα ἦσαν, οἷα τὰ καθήκοντα, ἡ φιλοστοργία, ἡ θρησκεία, ταῦτά ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ λογιζόμενα καὶ πιστευόμενα.

Παράδοξον δ' ἴσως ἡμῖν θὰ φανῆ, ὅτι καὶ ἡ τοῦ πατρῷου οἴκου ἀγάπη μία τῶν ἀρετῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐλογίζετο. Ἄλλ' ὅμως τὸ συναίσθημα τοῦτο τοσοῦτον βαθέως καὶ ἰσχυρῶς ἦτο ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων ἐρριζωμένον καὶ οὕτως ἐν τε τῷ δημοσίῳ καὶ τῷ ἰδιωτικῷ τῶν ἀρχαίων βίῳ ζωηρῶς ἐν τοῖς σωζομένοις τῶν μνημείων ἀπεικονίζεται, ὥστ' οὐδεμία περὶ τούτου λείπεται ἡμῖν ἀμφιβολία. Οὕτω π. χ. γνωρίζομεν ὅτι ὁ Ἀγχίσης, καίπερ βλέπων τὴν Ἴλιον κειομένην, ἀλλ' ὅμως οὐδαμῶς στέργει τὴν παλαιὰν αὐτοῦ κατοικίαν εὐχαρίστως πάνυ νὰ ἐγκαταλίπη. Οὕτω δὲ βλέπομεν καὶ τὸν Ὀδυσσεῦ ἀντὶ παντὸς ἄλλου θησαυροῦ καὶ αὐτῆς τῆς ἀθανασίας τὴν τῆς ἐστίας αὐτοῦ φλόγα νὰ ἐπανίδῃ προτιμῶντα. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ Κικέρων, οὐχὶ ὡς ποιητής, ἀλλ' ὡς ἀνὴρ πολιτικός, οὕτω περὶ τοῦ πατρῷου οἴκου ἀποφαίνεται: «Ἐνταῦθα οἱ βωμοὶ εἰσιν, ἐνταῦθα αἱ ἐστίαι, ἐνταῦθα οἱ πατρῶοι θεοί, ἐνταῦθα τὰ ἱερὰ καὶ πάντα τὰ θεῖα νόμιμα συνέχονται· ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ οἱ πατέρες μου διήγαγον. Ὅθεν ἀγνοῶ ὁποῖόν τι θέλγητρον εὐρίσκω ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ, ὅπερ τὴν καρδίαν μου κατακηλεῖ καὶ τὰς αἰσθήσεις.»¹ Ἀνάγκη δὲ διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὰς παλαιότητας ἐκείνας νὰ ἀναδράμωμεν γενεάς, ὅπως κατανοήσωμεν ὅπως ἐθαλῆ τε καὶ ἰσχυρὰ τὰ συναισθήματα ταῦτα τοῦ ἀνθρώπου ἦσαν, ἅπερ καὶ ἐπὶ Κικέρωνος ἔτι λίαν ἀσθενῶς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων συνεκίνουν. Ἐν δὲ τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι ὁ οἶκος, ἀπλοῦν τι οἰκητήριον καὶ καταφύγιον λογιζόμενος, ἄνευ μεγάλου τινὸς τῆς ψυχῆς ἄλγους καταλιμπάνεται καὶ λησμονεῖται, ἢ τοῦλάχιστον, ἂν ἐν αὐτῷ ἐμμένομεν, καθ' ἕξιν ἀπλῆν καὶ κατ' ἀνάγκην τοῦτο πράττομεν. Διότι ἡ θρησκεία ἡμῶν δὲν ἐγκλείεται πλέον ἐν τῷ οἴκῳ, ἀλλ' ἐν παντὶ τόπῳ ὑπάρχει, ἐπειδὴ καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ὅν τούτου ἕνεκα πανταχοῦ δυνάμεθα νὰ ἀνευρίσκωμεν. Ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐκείνοις λαοῖς ἄλλως εἶχε τὸ πρᾶγμα· διότι οὗτοι ἐντὸς μόνον τοῦ ἑαυτῶν οἴκου εὕρισκον τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θεότητα, τὴν παρ' αὐτῆς ἐπιμέλειάν τε καὶ σωτηρίαν, τὸν ἀμύνητορα θεὸν τὸν ἐπακούοντα τῶν δεήσεων καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῶν εὐμενῶς ἀποδεχόμενον. Ἐξῶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ ὁ τότε ἄνθρωπος οὐδαμοῦ τὸν θεὸν διεγίνωσκε, τὸν δὲ τοῦ γείτονος πολέμιον καὶ ἐχθρὸν ἑαυτῷ ἐπίστευεν. Ἡγάπων ἄρα οἱ τότε ἄνθρωποι τὸν πατρῷον οἶκον, ὥσπερ οἱ νῦν τὸν οἰκητήριον οἶκον εἶτε τὴν ἐκκλησίαν σέβουσι καὶ τιμῶσιν.

¹ Κικέρ. De legibus II, 4. Pro domo, 41.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται, ὅτι ἡ τῶν πάλαι ἀνθρώπων πίστις οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν συνετέλεσε. Διότι οἱ θεοὶ αὐτῶν οὐ μόνον τὴν ἀγνότητα ὡς ἱερὸν καθῆκον ἐπέταττον καὶ τὴν αἱματοχυσίαν ἀπηγόρευον, ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ δικαίου γνῶσιν, καίπερ ἐκ τῆς πίστεως ταύτης μὴ ἀμέσως ἀναπτυχθεῖσαν, οὐκ ὀλίγον τοῦλάχιστον ἐνίσχυσεν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ θεοὶ οὗτοι ἦσαν καὶ κοινοὶ πάντων τῶν μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας θεοί, οὐχ ἥκιστα καὶ τὸν τῆς οἰκογενείας δεσμὸν ἐνίσχυον καὶ τοὺς ἐν τῷ αὐτῷ οἴκῳ κατοικοῦντας οὐ μόνον νὰ ἀγαπῶσι καὶ σέβωσιν ἀλλήλους ἐδίδασκον, ἀλλὰ καὶ τὸν πατρῶον οἶκον ὡς αἰδίον, οὕτως εἰπεῖν, καὶ μόνιμον οἰκητήριον ν' ἀγαπῶσι καὶ σέβωσιν, ὅπερ παρὰ τῶν προγόνων παραλαβόντες πρὸς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν ὡς ἱερὸν ἐκληροδότου, ἐπειδὴ ἐν αὐτῷ οἱ πατρῶοι θεοὶ ἐνώκουν.

Ἄλλ' ἡ τῶν ἀρχαίων ἠθικὴ, ὑπὸ τῆς πίστεως τούτων διαδρῦθμισθεῖσα, καὶ τοι ἠγνόει τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, ἐδίδασκεν ὅμως τοῦλάχιστον τὰς οἰκογενειακὰς ἀρετὰς τὸ ἀρχαῖον τοῦτο τῶν ἀνθρώπων γένος, παρ' ἧς ἡ τῆς οἰκογενείας ἀπομόνωσις τῆς ἠθικῆς τὴν ἀρχὴν παρήγαγεν. Ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ταύτῃ τὰ πρῶτα ἀνεπτύχθησαν καθήκοντα, ἅτινα ἦσαν μὲν σαφῆ, ὠρισμένα καὶ αὐστηρά, ἀλλ' ἐν στενῷ καὶ περιορισμένῳ κύκλῳ, οὕτως εἰπεῖν, συνσταλμένα. Καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις κεφαλαίοις τοῦ παρόντος βιβλίου μέλλοντες περὶ τῆς πολιτικῆς καλουμένης κοινωνίας (*société civile*) νὰ ὁμιλήσωμεν, καὶ πάλιν θὰ ἀναλάβωμεν τὸν περὶ τῆς πρωτίστης καὶ ἀρχαϊκῆς ταύτης ἠθικῆς λόγον· διότι ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ, ἐπὶ τῶν αὐτῶν βάσεων καὶ ἀρχῶν βραδύτερον ἀναπτυχθεῖσα, κατὰ τὸν αὐτὸν συνετάχθη τρόπον, ἐξ οὗ πολλὰ τῆς τῶν ἀρχαίων πολιτικῆς ἐπιστήμης, παράδοξα τὸ κατ' ἀρχὰς φαινόμενα, εὐχερῶς πάνυ δύνανται ὑφ' ἡμῶν νὰ ἐρμηνευθῶσιν.¹

1. Ἔναι ἄρα γε ἀνάγκη νὰ ὑπομνήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῷ δε ἀπεπειράθημεν περὶ τῆς καθόλου τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν λαῶν ἠθικῆς διὰ βραχέων νὰ ὁμιλήσωμεν; Εἶναι ἄρα γε ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὡσαύτως, ὅτι ἡ ἠθικὴ αὕτη σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι μετέλλαξε καὶ μάλιστα παρ' Ἑλλησι; Διότι παρὰ τούτοις καὶ ἐπὶ Ὀμήρου ἔτι, ὡς ἐκ τῆς Ὀδυσσεΐας καταφαίνεται, νέαι ἀνεπτύχθησαν συναισθήματα καὶ ἤθη παρήχθησαν διάφορα, ὡς ἐν τοῖς ἐπομένοις τοῦ παρόντος βιβλίου κεφαλαίοις θὰ καταδείξωμεν.